

Indledning

– tiden før 1050

Det danske rige tager form

I denne danmarkshistorie har vi har valgt at begynde i 1050, i det århundrede, hvor det danske rige havde taget nogenlunde stabil form, og hvor kristendommen var blevet altdominerende. Man kan naturligvis ikke se bort fra, at der var en historie før 1050. Danmark kom ikke ud af intet. I denne indledning er der derfor en kort optakt til dette tidsrum, vikingetiden. Vikingetid er et nationalromantisk begreb skabt i 1800-tallet for at markere nordisk og dansk kultur i modsætning til andre områders. Ordet 'viking' går derimod helt tilbage til vikingetiden, dvs. 800 til 1050, og betød da 'søkriger' og 'hærfærd' til søs. Helt korrekt giver betegnelsen vikingetid indtryk af en stærkt militariseret periode. Karakteristisk for tiden er i øvrigt vikingeskibene: de smalle, hurtige og sejlførende nordiske langskibe, der blev brugt til erobring og kolonisation i England, Frankrig og det nordlige Atlanterhav. Skibene er også forudsætningen for skabelsen af et dansk kongerige. Kun brug af skibe kunne holde sammen på et rige, der er så delt af vandløb, bælter og stræder.

Længe før vikingetiden, i 3-400-tallet, brød Det Vestromerske Rige sammen. Måske skal vi helt tilbage til den tid for at finde rødderne til danernes rige. Netop på det tidspunkt byggede nogen nemlig for første gang den vold ved Jyllands rod, som vi kender under navnet Dannevirke. En skabelse af danernes rige begyndte i al fald tidligt, og danernes folk er omtalt i fremmede kilder fra 500-tallet. Går man frem til omkring år 800, fremstod danerne som mere konsoliderede end noget andet samfund nord for det store frankiske rige. På den tid kunne deres konge trodse kejseren af stormagten Frankeriget, Karl den Store.

Hvor stort danernes rige var omkring 800, er usikkert, men Dannevirke markerede da en sydgrænse, og der er faktisk intet i vejen for, at riget omkring år 800 var omtrent af udstrækning som det, vi kender i middelalderen. Det omfattede de tre 'hovedlande' Jylland (med Fyn),

Det danske riges grænse mod syd i Jylland var beskyttet af volden Dannevirke. Voldens ældste dele er opført i 3-400-tallet, og i de følgende århundreder byggede man videre på den. Sagnhistorien, som den træder frem hos 1200-tals historieskriveren Saxo, har knyttet dronning Thyra, Gorm den Gamles dronning, sammen med forsvarsvolden. Grunden er vel, at hun på den mindste Jellingsten, som er rejst af Harald Blåtand (regent ca. 958-senest 987), betegnes som Danmarks "bod" eller pryð. I 1800-tallet betonedede man i digte, sange og billedkunst som led i oprustningen mod det tyske, at hun var voldens stærke bygherre. På dette litografi af Louis Moe (1857-1945) fra 1898 ser man dronningen lede voldbyggeriet. Illustration fra *Danmarks Historie i Billeder*, 1898.

Sjælland og Skåne. Hertil kom et ret fast etableret dansk herredømme over det sydlige Norge. Der er imidlertid også grund til at tro, at danernes rige i de følgende år ofte blev delt mellem flere konger, samkonger, som kunne kriges indbyrdes, og at grænserne mellem Danmark og de opkommende riger Norge og Sverige først efterhånden blev fastlagt.

Jellingkongerne

I 900-tallet havde Jylland, Sjælland og Skåne hvert sit tingsted, hvor loven blev forvaltet, politiske beslutninger taget, og hvor der var religiøse mødesteder. Det, som holdt landet sammen, blev imidlertid den kongeslægt, der fik sit centrum i Jelling nær Vejle. Her blev der skabt et anlæg med en enormstensætning i skibsform, to store gravhøje og to runesten. De to runesten i Jelling, Jellingstenene, demonstrerer begyndelsen på den gennemgående dynastiske kontinuitet, der udviklede sig i Danmark.

Den ældste af Jellingstenene er rejst af Gorm den Gamle (død ca. 958), som blev stamfar til den danske kongeslægt. Dens indskrift lyder: "Gorm, konge, gjorde disse kumler [mindesmærker] over Thyre, sin kone, Danmarks pryð". At Gorm ikke havde hele Danmark under sig, fremgår af den sten, som hans søn Harald Blåtand (regent ca. 958-senest 987) lod rejse. Teksten på denne store sten med en Kristusfigur ind-

hugget er: “Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm, sin fader, og efter Thyre, sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne”.

Danerne bliver kristne

Kong Harald Blåtands regeringstid er først og fremmest præget af den kristning, som omtales på Jellingstenen, og som betød, at danerne forlod den gamle gudentro. Odin og Thor og de andre nordiske guder forsvandt til fordel for Kristus. Der havde tidligere været mission i Danmark, men nu skete det afgørende. Påvirket af den tyske gejstlige Poppo, der besøgte Danmark i 963, overgik kongen og hans rige til den kristne tro. Troskiftet må ses i relation til Det Tyske Rige, en mægtig nabo mod syd, der var opstået ved delingen af Frankeriget. Danerne undgik den værste trussel fra tyskernes kejser ved at overgå til kristendommen.

Som led i en konsolidering og oprustning af riget skete der også andre ting under Harald. I Norge blev der under dansk overherredømme indsat en norsk jarl. Mod syd foregik der mellem 964 og 968 store bygearbejder på Dannevirke, ved Jelling blev der bygget en 760 meter lang bro over Vejle Ådal, og rundt om i riget anlagdes i 980'erne en række strengt geometriske ringborge. Fra det nuværende Danmark kender vi Aggersborg ved Limfjorden, Fyrkat ved Hobro, Nonnebakken ved Odense, Trelleborg ved Slagelse og Borgring ved Køge. Flere ringborge vil formentlig dukke op i de kommende år. Et vidnesbyrd om kristningen af Skåne under kong Harald er kristne begravelser, dateret til 979, som er fundet i det område, hvor Lunds Domkirke senere kom til at stå. Et kristent tegn, korset, blev også sat på de sølvmonter, kong Harald lod præge og cirkulere i hele sit rige.

Det danske Nordsøimperium

Sandsynligvis som følge af den ambitiøse politik skete der oprør mod Harald Blåtand, og sønnen Svend Tveskæg (regent ca. 987-1014) tog over. Han rettede sin aktivitet udad og stod i spidsen for en række togter mod England. En stor aktion i 1013 overvandt den sidste engelske modstand, men kong Svend døde samme år. Sønnen Knud den Store fortsatte imidlertid med et nyt togt. Han angreb England i 1015 og slog den engelske hær i 1016. Året efter blev han konge af England og efterfulgte omkring 1019 også sin bror som konge i Danmark. Et vældigt

Luftfoto af vikingeborgen Trelleborg på Vestsjælland fra ca. 980, set fra nordøst. Man ser den cirkelrunde vold, som har beskyttet 16 langhuse, som stod inden for den. Borgen blev fundet og undersøgt i 1930'erne efter planer om at lave en motocrossbane her. I baggrunden ses Storebælt. Foto: Niels Elswig, Nationalmuseet.

Nordsøimperium styret fra England blev opbygget under hans ledelse. Skotterne anerkendte Knud som overkonge, han erobrede Norge, og i Sverige udøvede han også sin magt. I Danmark blev der grundlagt bispedømmer, og danske gejstlige blev uddannet i England. En dansk stormagt trådte frem på den europæiske scene, men kun for en kort tid.

Efter Knuds død smuldrede imperiet. England og Norge blev riger for sig, og i 1042 var det ovenikøbet den norske kong Magnus den Gode (regent 1042-47), der blev anerkendt som dansk konge.

Handel og byer

Ved siden af magtpolitik og plyndringer var der et fredeligt liv. De fleste boede i landsbyer og dyrkede jorden, og samfundets elite havde store gårde. Handelen voksede, båret af mange aktører og naturligvis knyttet til skibstrafik. Omkring år 1000 udviklede egentlige fragtskibe sig. De var bredere end de hidtil brugte krigsfartøjer, blev primært drevet frem

ved sejl og havde et stort lastrum. Resultatet var, at professionel varetransport i stor skala blev mulig.

Allerede før år 710 dannede der sig et internationalt handelscentrum i Ribe, hvor man for rede penge kunne købe kamme, perler, kværnsten fra Rhinområdet og meget andet. Omkring 850 fik missionæren Ansgar tilladelse af den danske konge til at bygge en kirke i Ribe samt i Hedeby. Hedeby ved Slien var Danmarks anden tidlige by, opstået omkring 800, med tætte handelsnetværk til hele Nordeuropa. Aarhus voksede også frem som en lille handelsplads i 800-tallet, men ellers skal man frem i det sene 900-tal, før nye byer dukkede op. Det var Odense, Lund i Skåne, Roskilde, Viborg og Aalborg. Den kristne kirke fik plads her, og handelsomsætningen voksede. Begge dele var med til at styrke den danske kongemagt og pegede frem mod middelalderen.

Markedspladser og handelsruter i vikingetiden. Vikingetidens handelsnet strakte sig fra de nordligste egne til store dele af Vest- og Østeuropa. Store mængder arabisk sølv strømmede til Norden, bl.a. tjent ved salg af slaver og pelsværk.
©danmarkshistorien.dk

Højmiddelalderen, 1050-1340

1

I tiden efter 1050 ophørte vikingetogene, og kristendommen blev definitivt udstrakt til alle danskere. Grundlæggende var det danske rige nu en stabil formation, som overlevede krigeriske tilstande, hvor konger og stormænd kæmpede. Ud af deres kampe i 1100-tallet fremstod en styrket kongemagt med et stærkere institutionelt grundlag. I 1157 havde Valdemar 1. den Store nemlig overvundet de fleste konkurrenter, og 'Valdemarernes storhedstid' varede frem til 1241. Herefter kom det igen til strid mellem de styrende, rivaliseringer inden for kongehuset og til sidst kongerigets opløsning. Økonomisk og socialt indtraf langvarig vækst og mange nybrud fra 1050 og frem i de følgende to århundreder. Der blev overalt bygget kirker, og riget fik eget ærkebispesæde i 1103/04. Ved siden af elitens kampe fik landet sine første skriftlige love, og der var stor fremgang i landbruget, hvor jord blev inddraget til dyrkning og landsbyer anlagt. Hertil kom, at handelen voksede, byernes antal blev mangedoblet, og de udviklede et relativt selvstyre. Man nød godt af et relativt varmt klima, og befolkningstallet voksede.

Kristus på det gyldne alter i Sahl Kirke, ca. 1200-1225 (udsnit). Se side 20.

1. Et land i Vestens kristne fællesskab

Et af de tidsafsnit, som historikere deler historien i, er 'middelalderen'. Den nye tro, kristendommen, satte i denne tid rammerne for livet. Perioden regnes på europæisk plan fra omkring 500, men skal her med henblik på dansk historie gå fra vikingetidens slutning omkring år 1050 og indtil reformationstiden, dvs. omkring 1536. Fastholder man det europæiske blik, kan der også godt argumenteres for tusindtallets midte som skillepunkt, da ærkebiskoppen (patriarken) af Konstantinopel i 1054 brød med paven i Rom. Selve begivenhedens vigtighed skal ikke overvurderes, men i de følgende år udviklede den græskkatolske kirke sig i

'Gyldent alter' fra Sahl Kirke i Nordvestjylland, 1200-1225. Alteret, der er udsmykket med forgyldte kobberplader, fremstiller Kristus, Maria og apostlene. De tusinder af kirker, der blev bygget i Danmark gennem middelalderen, blev prægtigt udsmykket til Guds ære. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

øst, og i vest den romerskkatolske eller latinske kristenhed. Inden for sidstnævnte var paven de troendes fælles overhoved. Samme gudstro og doktriner bandt den romerskkatolske kirke sammen, og latin fungerede som elitens fælles skriftsprog. Ved hjælp af det latinske sprog kommunikerede den vestlige kristenhed internt, og skrivelser på latin muliggjorde en intensiv kontakt mellem pavestolen og de forskellige kristne territorier og indbyrdes mellem de forskellige riger. På mange måder var middelalderens Europa mere integreret og homogent end tidligere.

Danskerne fremstod i 1000-tallet som medlemmer af det vestlige kristne fællesskab. Paven i Rom havde længe kørt parløb med den verdslige tyske kejsermagt, men det tætte forhold ophørte ved midten af 1000-tallet. Fra da af og ind i 1200-tallet styrkedes pavemagten, bl.a. fordi den kunne støtte sig på kongeriger uden for kejserriget, som fx det danske rige. Danmark brød først forbindelsen med pavestolen, da reformationen blev indført i 1536. Dette kapitel ender imidlertid år 1340, hvor det danske rige nærmede sig udslettelse, og hvor pavedømmet atter var svækket.

Vikingetidens ekspansive, men ustabile danske kongerige blev efter 1000-tallets midte erstattet af mere konsoliderede former for indre styre. Stabiliteten var dog ikke klippefast. Riget blev delt i flere enheder i nogle år i 1100-tallet, og fra 1320'ernes slutning og frem i 1330'erne var det nærmest ikke-eksisterende og befandt sig under fremmed styre. Først fra 1340 begyndte gensamlingen af kongeriget.

“Danernes land er næsten helt og holdent udstykket i øer”, hedder det omkring 1075 hos den tyske historieskriver Adam af Bremen. I en islandsk historisk krønike, der er nedskrevet i 1200-tallet, *Knytlingsaga*, siges tilsvarende: “Danmark er et stort rige og ligger meget adspredt”. Tidligt fremstod dog den kerne, som kaldtes ‘danernes rige’ eller Danmark. Det bestod af Jylland, der strakte sig ned til grænsefloden Ejderen i syd, Fyn, Sjælland med øerne, og øst for Øresund Skånelandene med Skåne, Halland, Blekinge samt Bornholm.

Det danske riges udstrækning

Kort over det danske riges udstrækning i middelalderen. Riget inkluderede Skåne, Halland og Blekinge og gik til floden Ejderen i syd. Først svenskekrigene i 1600-tallet med de østdanske provinders afståelse ændrede radikalt på rigets geografi.

© danmarkshistorien.dk

Det danske riges periferi

Halland var fra vikingetiden under dansk herredømme, men det blev først tilfældet for Blekinge og Bornholm i løbet af 1000-1100-tallet. En tekst fortæller om en stormand ved navn Blod-Egil, der herskede ude i Østersøen på Bornholm sidst i 1000-tallet. Han "havde en stor flok krigsfolk omkring sig" og "lå til stadighed på krigstogt om sommeren". Egil blev efterhånden for enerådende, og da han havde udplyndret et norsk handelsskib, lod den danske konge ham angiveligt hænge og overtog styret. Riget voksede altså i 1000-1100-tallet med Blekinge og Bornholm, men episoden med Blod-Egil er også typisk for randområdernes tilknytning til riget. Snart kunne en lokal hersker i disse erhverve stor magt, og snart genvandt kongen området. Kongemagtens styrke varierede altså regionalt.

Omfattende tab af kongelig kontrol indtraf, da kongesønner og sønnesønner i 1200-tallet fik hele landsdele overladt som såkaldte fyrstelen. Det gælder områderne Lolland-Falster, Samsø, Blekinge, Nørre Halland samt Sønderjylland. Halland ved Kattegatkysten er et eksempel på et område, der i 1200- og 1300-tallet gennemgående var styret af en fyrste og endda ofte var delt i to dele, som derfor blev regeret hver for sig.

Størst betydning for historiens gang fik det dog, at en af landets ellers centrale regioner blev skilt ud som et særskilt territorium. Det skete i den sydlige del af Jylland, hvor der altid til grænsedeforsvar var brug for en kongelig repræsentant. På den baggrund tog et sønderjysk hertugdømme form først i 1200-tallet og udviklede sig til en 'delstat' mellem Kongeriget Danmark og grevskabet Holsten mod syd. Sønderjylland eller Slesvig blev det gængse navn for det nye og efterhånden arvelige hertugdømme.

Danske territorier uden for kongeriget

I perioder med en stærk kongemagt strakte dansk territorium uden for kongeriget sig vidt. I vikingetiden havde danske konger hersket over England, og drømmen om at skabe et dansk-engelsk kongerige varede ved et stykke tid. Den danske konge foretog to fejlslagne togter mod England i 1069 og 1074/75, og drabet på kong Knud den Hellige i 1086 skete bl.a. som en følge af dennes forsøg på at mobilisere den danske flåde til et erobringstogt mod England året før. Sydnorge havde i vikingetiden i lange perioder været under den danske konges herredømme, og sidst i 1100-tallet var danskerne igen dybt involverede i norsk politik og forsøgte at vinde overherredømme over det sydlige Norge.

Ved 1100-tallets slutning foregik ekspansionen navnlig ved Østersøens sydlige bred. Fra 1201 inkluderede det danske imperium Holsten

og Pommern. Kongemagten ekspanderede videre over floden Elben og skabte østover et imperium, der kom til at inkludere dele af Estland. Snart faldt storriget dog fra hinanden, definitivt efter et vældigt slag ved Bornhøved i Holsten i 1227, hvorfra den danske konge ynkeligt måtte flygte. Kun de erobrede dele af Estland samt Rügen forblev under dansk styre indtil 1346.

2. Vækst på land og i by

Danskerne nød godt af en europæisk middelalderlig varmeperiode fra ca. 900 til ca. 1300, det såkaldte middelalderlige klimaoptimum. Klimaet var gennemgående relativt mildt og skabte til tider meget gunstige betingelser for landbrug. Der blev ryddet ny jord, kornbruget bredte sig, og byer og handel ekspanderede.

Væksten betød ikke, at der ikke forekom hungersnød og ulykker, og en ulykke kom sjældent alene. Katastrofen lurede altid for landbrugerne. Sidst i 1100-tallet klagede munkene i Løgumkloster i det vestlige Sønderjylland over, at de havde lidt “ved sygdom blandt kvæget, ved udryddelse af fårene, ved ildebrand på to ladegårde, sluttelig ved en brand, der ødelagde hele klosterets område og fortærede næsten alt, hvad der fandtes i det af bøger, klæder, husgeråd samt alt husets løsøre”. Især 1200-tallet var dog uden større klimabetingede kriser, og i hele perioden 1050-1200 var der udmærkede betingelser for befolkningsvækst. Man antager, at der skete en vækst fra 500.000 mennesker i Danmark i vikingetiden til vel 1,2 mio. mennesker først i 1200-tallet.

Ny jord opdyrkes

Befolkningens vækst førte til udvidelser af de bebyggede områder og det dyrkede land. Det er blevet vurderet, at det dyrkede areal i Danmark steg med mindst 50 % mellem år 1000 og år 1250. Arealudvidelsen foregik normalt ved, at man forvandlede skov til pløjemark. Historieskriveren Saxo Grammaticus, der skrev omkring 1200, omtaler udviklingen i egnen omkring den sydsjællandske Suså, som at den “i gamle dage” var “tæt overgroet med skov”, men, bemærker han, “nu til dags er en stor del lagt under plov”. De 16-1700 nuværende danske stednavne, der ender på -torp, viser væksten i landbrugsarealet i netop denne periode. Ordet torp, der gennemgående stammer fra 900-1200-tallet, betyder ‘udflytterbebyggelse’ og træffes i vore dage som efterled i stednavne, fx -trup, -drup og -rup. Kolonisterne, som byggede torper, kunne være selvstændige bønder eller trælle, måske frigivne, der arbejdede for en

herre. En anden form for kolonisering fandt sted ud i de flade marskområder i Sydvestjylland. De nye gårde her fik deres særlige udformning, da landbrugerne beskyttede sig mod et stigende vandspejl ved at opføre gårdene på høje, 'værfter', og ved at bygge diger.

Gårde og landsbyer

Helt fra år 200 før vor tidsregning, dvs. i jernalderen, lå mange danske gårde i landsbyer, altså i grupper af gårde, og 1400 år senere, omkring 1200, var landsbyerne definitivt den almindeligste bebyggelsesform. I den tidlige del af jernalderen havde landsbyerne været relativt mobile, og bebyggelsernes gårde var ofte blevet flyttet inden for et defineret ressourceområde. Men fra omkring år 700-800 og fremefter indtraf der større og større stabilitet.

Landsbyen blev i middelalderen mere stedbunden, og det skyldtes delvist de døde. Mens man i vikingetiden havde gravplads og bebyggelse adskilt, så rykkede gravene nu med ind i de landsbyer, som havde en kirke. Landsbybeboerne fik de afdøde slægtninge med ind i landsbyen i form af grave på kirkens tilhørende kirkegård, og hverken kirkegårde eller kirker var noget, man let flyttede rundt på. En anden årsag til den øgede gårdstabilitet i middelalderen var, at retten til afgifter fra jorddyrkerne i højere grad blev lagt på afgrænsede og definerede jordstykker frem for at være en personlig afgift. I den forbindelse blev toften, som gården var bygget på, en nøgle til afgifterne. Den vigtigste strukturelle årsag var dog forskydningen fra kvægavl til agerbrug og konsekvenserne af det, nemlig udviklingen af et dyrkningsfællesskab med vægt på kornavl. Rationalet for forskydningen er, at kornarealer kan producere over ti gange så meget fødevareenergi som græsningsområder. I en tid med en voksende befolkning var en forskydning mod kornavl altså et logisk skridt. Mange steder voksede agerjorden i perioden fra vikingetiden til middelalderen fra 2-5 ha pr. gård til mindst det dobbelte.

Dyrkningsfællesskabet dominerer

På agerjorden dyrkede man rug, byg, havre og lidt hvede. I forbindelse med bevægelsen mod øget agerbrug udviklede landsbyerne det såkaldte dyrkningsfællesskab. Navnet dyrkningsfællesskab betyder ikke, at landbrugerne dyrkede jorden i fællesskab, men at de koordinerede dyrkningen. Man blev enige om, hvad der skulle dyrkes hvor, og hvordan arbejdsgangene skulle afvikles. Det centrale i systemet var mere præcist de fælles aftaler om dyrkning af marker og indhegning af de dyrkede marker. Agerlandet skulle dels dyrkes og dels hvile i brakperioder. I de